

Ferencz Bálint¹

**Ophélia elfelejtett imája:
a Hamlet, Ophélia és a jog kapcsolata**

I. A jog és az irodalom kapcsolata

A jog és az irodalom kapcsolata már pár évtizede témája lett a jogi oktatásról, és egyáltalán a jog jobb megértésének céljait szolgáló vitáknak. Ez a tudományközi megközelítés elsősorban az angolszász nyelvterületen meghatározó, Magyarországon sajnos egyelőre csekély jelentőségű. Ahogyan Aristodemou kifejti az összefoglaló tanulmányában: „Az a mérték, amennyire ezek a kutatások beszűrődtek jogi oktatásunkba, nem nagyon tudta enyhíteni az aggodalmakat, hogy a jogot többnyire még ma is mechanikus, technokratikus gyakorlatként fogják fel. A jog és humán tudományok mozgalom hívei teljes egyetértésben vannak a jogi oktatás jelenlegi betegségeit illetően”.² Ezt a „mechanikus, technokratikus gyakorlatot” enyhíthetné, ha az irodalmon keresztül megismerhetnénk „az emberi állapot komplex természetét”, amely alapvető jelentőségű lenne egy – döntően – emberekkel foglalkozó és emberekre szabott tudományág esetében. Ezen kívül pedig az irodalom „társadalmi kontextusban jelenik meg”, így nagyobb perspektívában tudja bemutatni az ott zajló folyamatokat, a jognak valóban működő (vagy éppen nem működő) szeleteit, valamint szellemtörténettel fönnálló szoros kapcsolata miatt filozófiai, így jogbölcseleti kérdéseket is feszegethet, vethet fel vagy mutathat meg teljesen új megközelítésben.³ Természetesen nem tagadható, hogy ennek az interdiszciplináris megközelítésnek is megvannak a maga hátulütői: egy irodalmi mű – bármennyire valóság-hű – mindenképpen fikcióra épül, így ennek megfelelő fenntartással kell kezelnünk. Összességében, ha megfelelő megszorítással közelítünk az ilyesfajta vizsgálathoz, értékes információkhoz, értékekhez, konfliktusok lehetséges megoldásaihoz juthatunk.

II. Miért éppen Ophélia?

John H. Wigmore 1922-ben az egyik esszéjében összegyűjtötte a jogi szempontból legérdekesebb irodalmi műveket,⁴ amelyet Richard H. Weisberg 1976-ban kiegészített, és amely listára Shakespeare Hamletje is felkerült.⁵ Hamlet és a jog kapcsolatáról már tucatnyi értekezés látott napvilágot, így ebben a témában nehéz újdonsággal szolgálni. Tudvalevőleg rengeteg vita és kétség övezi azt a kérdést is, hogy vajon ki írta Shakespeare műveit, és különösen így van ez a Hamlettel, amelyet annyira finoman, de mégis mélyen sző át a korabeli jog, hogy többek szerint kizárólag egy jogász, de legalábbis egy jogot tanult ember volt képes azt megírni.⁶ Természetesen olyan vélemények is megjelennek, amelyek szerint túlzó a Hamlet jogi elemeit kiemelni.⁷

Miért érdemes mégis inkább Ophéliával foglalkozni? A drámában való részvétele korlátozott,

¹ Jogász, Szent István Egyetem. E-mail: balintov@vipmail.hu

² Aristodemou, Maria: A jog és irodalom tanulmányozása: irányok és kapcsolódások. 194. In Szabadfalvi József (szerk.): Mai angol-amerikai jogelméleti törekvések. Miskolc, 1996, Bíbor Kiadó. 167–198., 171. o.

³ uo.: 175. o.

⁴ Wigmore H., John: A List of one Hundred Legal Novels, Illinois Law Review Vol. 17, 1922-1923

⁵ R. Weisberg, 'Wigmore's Legal Novels: New Resources for the Expansive Lawyer', Northwestern Law Review Vol. 71, Issue 17, 1976

⁶ Regnier, Thomas: Could Shakespeare think like a lawyer? How inheritance law issues in Hamlet may shed light on the authorship questions, pp. 377-428 University of Miami Law Review Vol 57, Issue 2/4, 2003

⁷ Dunne, Derek: Decentering the law in Hamlet, Law and Humanities pp. 55-77., Vol. 9 Issue 1. 2015

ahogyan azt az irodalmi közmondás tartja, „Hamlet történetét el tudjuk képzelni Ophélia nélkül, de Ophéliának egyáltalán nincs önálló története Hamlet nélkül”.⁸ Ebben a tanulmányban arra teszek kísérletet, hogy e közkeletűnek vélt felfogást megcáfoljam, és bemutassam, hogy Ophélia személye milyen jogtörténeti, vallási, társadalmi kérdéseket vetett fel, és ezzel közvetve szemléltessem az irodalom jogi szempontból való elemzésének módját. Ez segíthet közelebb hozni és megérteni olyan társadalmi folyamatokat és ebből fakadó jogi kérdéseket, amelyek a jogi tanulmányok hagyományos módszerével nem lehetségesek. Az esszé a következő állításokat fogja megvizsgálni:

- A. Ophélia és Gertrúd meghatározó szerepet játszanak a királyság legitimációs kérdéseiben. Ezzel együtt az ő szerepük a Shakespeare korában uralkodó Erzsébet királynőre reflektálnak.
- B. Ophélia IV. felvonásban elmondott gondolatai erős lenyomatai azoknak a vallási ellentéteknek és kérdéseknek, amelyekkel egy korabeli ember szembesülhetett.
- C. Ophélia öngyilkosságában és – a tanulmányban kifejtendő – bosszújában e társadalmi jelenségeknek a jogi és társadalmi megítélésének feszültségét emeli ki Shakespeare.

3. Ophélia szerepe a drámában

A dráma népszerűsége folytán nem boncolgatnám megszületésének körülményeit, elvégre tudvalévő, hogy Anglia felemelkedésének időszakában járunk, megelőzve a történelmi robbanásokat, amelyek majd Oliver Cromwell hatalomra jutásával csúcsosodnak ki. Már tombol azonban a hitújítás, Anglia ráadásul korábban elszakadt a római katolikus egyháztól, az új felekezet pedig a szigetekre is betört. Érdemes megjegyezni, hogy bár a Hamlet 1603-ban íródott, de számolnunk kell azzal, hogy az abban leírt gondolatok még 20–30 évvel azelőtti megközelítéseket tartalmaznak. Ophélia öt színben tűnik fel, amelyek a következők:

1) I. felvonás, 1. szín

Ophéliát, testvérével, Lartesszel folytatott beszélgetés közben ismerhetjük meg, amelynek során félték megnyilatkozásai kialakítják bennünk egy törekeny kislány képét. A beszélgetés közben megérkezik apja, Polonius, majd kiderül, hogy Ophélia és Hamlet között érzelmi szál szövődik, melyet Polonius erősen helytelenít.

2) II. felvonás, 1. szín

Ophélia elmeséli apjának találkozását az „őrült Hamlettel”, ami további alkalmat ad Polonius számára udvari cselszövéseinek. Ophéliát ismét alig halljuk, tisztelettudóan válaszol apja kérdéseire, egyáltalán nem tűnik határozott, aktív szereplőnek.

3) III. felvonás, 2. szín

Hamlet híres monológja után találkozik Ophéliával, ahol a tőle megszokott rejtjelezett beszéddel hozza Ophélia tudomására, hogy mennyire megveti az apját. Hamlet többször felszólítja Ophéliát, hogy vonuljon zárdába, miközben Ophélia Hamlet rejtélyes örültsége miatt aggódik.

4) IV. felvonás, 5. szín

Mire a történet eljut e pontig, a cselekmény viharos gyorsasággal bontakozik ki: Ophélia apja,

⁸ Edwards, Lee: The labors of Psyche, Critical Inquiry pp. 33-49., Vol. 6. No. 1., 1979

Polonius halott, Hamlet pedig – köszönhetően a színészekkel eljátszatott gyilkossági jelenetnek – végleges bizonyítékot szerzett arról, hogy Claudius az apja gyilkosa. Ebben a zűrzavarban érkezik a király elé Ophélia, aki ezúttal uralja a jelenetet, és értelmetlennek tűnő mondatokkal rémiszti meg Gertrúdot és Claudius. Egyszer elhagyja a színt, de visszatérésekor folytatja a zavart viselkedését. Megbomlására nemcsak a lazán összekapcsolódó gondolatok a bizonyítékok, hanem Shakespeare által kiemelt hangfoszlányok, éneklések, hangutánzó szavak.

5) IV. felvonás, 7. szín

Gertrúd visszatér a hírrrel, hogy Ophélia öngyilkos lett, melynek körülményeiről számot is ad: azonban ezen kívül azonban nincs több híradásunk arról, hogy miként is történt a haláleset. Ezután Ophélia eltemetésére kerül sor, mely újabb konfliktusok gócpontja lesz, elsősorban Laertes és Hamlet között.

III. A legitimitás kérdése

Shakespeare műveit előszeretettel szokták úgy értelmezni, hogy az író részéről megjelenik az Erzsébet királynő iránti feltétlen támogatás és hűség. Az egyik közkeletű magyarázat ennek alátámasztására az, hogy amíg Shakespeare drámáinak többségében széthullik egy egységes világkép, és valami oknál fogva az addigi harmóniát diszharmónia váltja fel, addig a művek végére érkezik egy külső személy, aki visszaállítja az eredeti állapotot. A Hamletben ez a személy Fortinbras, aki Hamlet és Claudius halálával átveszi Dánia irányítását, és valamifajta megnyugtató békét hoz az északi államba.

Ám a kérdés ennél jóval összetettebb, és főleg annak fényében érdemes megvizsgálni, hogy Anglia trónján egy nő, jelesül I. Erzsébet ült. Ezen összefüggésről írt kiváló tanulmányt Carla Spivack, amelynek ehelyütt utalok néhány gondolatára.⁹

Angliában a „két test” politikai koncepciója uralkodó szemlélet volt. Ennek lényege: a királynak két teste van, egy „anyagi”, amely mulandó, az öregedésnek és a különböző emberi gyarlóságnak kitett; és egy „spirituális”, amit mindezek az emberi tulajdonságok nem befolyásoltak, és ez a lelki test élt tovább az új királyban; ez a spirituális test tette lehetővé az uralkodás átörökítését.¹⁰

Ezen elképzelést azonban aláásta az, hogy Anglia uralkodójává egy nő vált. A nőkről ugyanis kétféle kép élt, amely az élet két végpontját fogta meg: egyrészt a fiatal, tiszta és szűzies lány, másrészt a kiöregedett, bűnnel és gonosszággal telített nő. A kettő közötti arany középút a nők számára nem létezett. Ám ha létezett volna, sokat nem segített volna, hiszen – amint a fent vázolt gondolkodásból kiderül – az idős nőhöz a közgondolkodás nem fűzött erényt vagy pozitív jellemet, míg a férfiaknak ez megadatott: „úgy tekintették, hogy az idősödéssel a férfi bölcsebbé, tapasztaltabbá, határozottabbá válik, de a nőknek csak negatív tulajdonságot hoz. A menopauzán túl lévő nőket úgy tekintették, mint aki felélte a saját testét, és a szemérmetlen szexualitást testesíti meg”.¹¹

Így Erzsébet hiába igyekezett magáról mind festményeken, mind a való életben az első képet népszerűsíteni magáról, a társadalom, és a vezető elit nagy része sokkal inkább a másodikat látta. A közgondolkodás a férfiakhoz a lélek tisztaságát, a nőkhöz pedig a test húsát kötötte, mint azok lényegi meghatározóját: a fentiek értelmében azonban megnyílt a veszélye annak, hogy Erzsébet romlott anyagi teste a politikai testét is megfertőzi.¹² Ez a nézet a teológiában és az

⁹Spivack, Carla: *The Woman Will Be Out: A New Look at the Law in Hamlet*, pp. 31-60. *Yale Journal of Law & the Humanities*, Vol. 20, Iss. 1, Article 2., 2008 (továbbiakban: Spivack: *The Woman...*)

¹⁰uo.: 32. o.

¹¹uo.: 34. o.

¹²uo.: 37-38. o.

orvostudományban is elfogadott volt, hiszen mindenki természetesnek vette azt az arisztotelészi gondolatot, miszerint a magzat lelkét a férfi, a testét pedig a nő adja.¹³

Emellett praktikus okai is voltak ennek a félelemnek: egy férfiuralkodónak élete végéig ott volt az esélye arra, hogy gyermeket nemzzen, míg Erzsébet számára ez a lehetőség már az 1570-es években bezárult.¹⁴ Ez pedig magában rejtette a politikai instabilitás, és közvetetten akár egy polgárháború lehetőségét.

Ha pedig Erzsébet személyiségéhez nem Fortinbrasét, hanem Gertrúdét társítjuk, akkor rögtön másként fest a Hamlet mondanivalója. Gertrúd ugyanis nem tud ellenállni a saját testének, és megszegve a korabeli írott törvényeket – miszerint legalább egy évet gyászolnia kellett volna a férjét – viharos gyorsasággal elégítette ki a saját igényeit, és a saját romlottságával fertőzte meg a spirituális királyi testet, amelynek vér szerint Hamlethez kellett volna kötődnie, de így Claudiusé lett.¹⁵

A dráma konfliktusa pedig ebből adódik: amíg Claudius Gertrúdon keresztül igényli magának a trónt, addig Hamlet saját vérenek jogán. Az egész királyságra rányomja bélyegét az, hogy az új király a pozícióját nem a hagyományos úton nyerte el, hanem az elvárt, megszokott szabályoktól eltérően. Ezt fejezi ki Hamlet mondata: „The body is with the king, but the king is not with the body.” („A test a királynál van, de a király nincs a testénél” Hamlet IV. felvonás, 2. szín). Ez okozza a Dán Királyság válságát, és mindez elsősorban Gertrúdra vezethető vissza.

Felmerül a kérdés: hogyan kötődik mindehhez Ophélia? A válasz nem magától értődő, hiszen egy olyan olvasatból kell kiindulnunk, amit pusztán implicit következik a drámában írtakból: mégpedig abból, hogy Ophélia terhes. Ezt például alátámaszthatja a Szent Bálint napi éneke,¹⁶ illetve az általa osztogatott virágok: a korabeli felfogás szerint ugyanis azok használatával terhességmegszakítást lehetett elérni. A házassági előtti szexuális kapcsolat nem számított (súlyosan) erkölcsstelennek Angliában, a társadalom kifejezetten tolerálta. Azonban a házasságon kívüli lét és a házasságon kívüli gyermekek kifejezetten szociális problémáknak minősültek, amivel az Erzsébet-féle jogalkotás kifejezetten és több ízben foglalkozott. Így azonban Ophélia is alátámasztja a nőkkel szembeni előítéletet: „Házasságon kívüli terhesként, Ophélia a Jakab és Erzsébet-korban a társadalmi defekt szimbóluma lett volna. A férj nélküli anyákkal és az ő törvénytelen, nem támogatott gyermekeikkel sokat foglalkoztak a korabeli törvények, mint a pénzügyi bizonytalanság, a morális hanyatlás és a társadalmi rossz közérzet forrásaival. Ophélia teste, akárcsak Gertrudé, veszélyes a társadalmi rendre. A halála ezt a rendet állítja helyre azzal, hogy a bomlasztó női test eltűnik a politikai hatalom szférájából”.¹⁷

Hamlet bizalma azzal párhuzamosan ingott meg Ophéliában, hogy véglegesen ráébredt anyja árulására. Ezután Hamlet ugyanúgy „szajhaként” kezeli Ophéliát, mint saját édesanyját, mivel ő ugyanolyan negatív hatással lenne a politikai testre, mint Gertrúd. Halálával és temetésével visszakerül azonban oda, ahová egy női test való: hiszen a nőisége a testhússal rokonítva a földben a helye, míg egy férfi a halálával a szellemi égbe kerül. Az, hogy Ophélia bűnös teste, és bűnben fogant gyermeke kikerül a politikai szférából, visszaadja Hamlet identitását és célját, nem véletlenül a temetés alatt hangzik el a híres mondat: „Én vagyok Hamlet, a dán!”¹⁸

III. Ophélia: a vallás és az öngyilkosság

¹³ uo.: 39. o.

¹⁴ uo.: 39. o.

¹⁵ uo.: 45. o.

¹⁶ „Holnap szent Bálint napja lesz, / Mindjárt reggel korán; / És ablakodnál, párodul, / Ott leszek, én leány. / Kelt a legény, felöltözött, / Ajtót nyitott neki: / Bement a lány, de mint leány / Többé nem jöve ki.” (IV. felvonás, 5. szín). Nyilvánvaló, hogy Ophélia szexuális kihasználást metaforizálja, és Spivack elsődlegesen ezt tekinti Ophélia terhességének bizonyítékának, dacára annak, hogy arra sem explicit, sem implicit nem utal sem itt, sem másutt

¹⁷ Spivack: *The Woman...* 53. o.

¹⁸ uo.: 56. o.

Első ránézésre merésznek tűnik a gondolat, hogy Ophélia személyét és szerepét a vallással kössük össze, tekintettel az erősen nemi tartalmú mondataira, amelyek örütségében hangzottak el. Ám tévedünk, ha ezt a kérdést a XXI. század felfogásából kiindulva ítéljük meg, hiszen „a kora-protestáns nézőpont szerint Ophélia szexuális feszültsége és katolicizmusa összefügg: nem csoda, hogy egy nő, aki örületbe jutott, ezzel együtt vallási kifejezéseket használ”.¹⁹

Ophélia vallási, katolikus gyökereire több mondat is utal, és ezek kifejezik a kínzó vallási gyötrelmeket is, amelyekkel a protestantizmus és a katolicizmus közötti világban szembesülhetett. Ophélia ezeknek mind hangot ad a maga egyszerűbb, közel sem elvont módján, és így sokkal átélhetőbbé teszi ezeket a dilemmákat.

A Hamlet egyik legrejtélyesebb mondata Ophélia szájából hangzik el: „Azt mondják a bagoly egy pék lánya volt” (IV. felvonás, 5. szín). Rádásul fordítási hiba sem áll fenn, hiszen az eredetiben is éppen így szerepelt:²⁰ mire gondolhatott Ophélia?

A választ egy középkori angol mesében kell keresni: eszerint Jézus fáradtan és elgyötörten bement egy pékségbe, ahol az ott dolgozó lánytól kenyeret kért. A lány azonban mindössze egy rendkívül kis szeletet adott Jézusnak, miközben tovább sütötte a kenyereket; az egyik azonban hihetetlen módon elkezdett nőni, mire csodálkozásában „húhhúhh” hangokat adott ki, és Jézus bagollyá változtatta.²¹

A történethez a kontextusból kiindulva elég sok metaforát társíthatunk.

Először is, Ophélia ezzel a képpel kifejezhette a régi és az új vallás nézőpontjának, hozzáállásának drasztikus különbségét. A római katolikus, és ehhez kapcsolódóan a középkori világnézet nagyban épített a megszemélyesítésekre, a valóság és a képzelet erős keverékére: magában a bagoly-történetben is megjelenik maga Jézus, amelyre azért viszonylag kevés az esély. Ezzel szemben a hitújítás éppen az ilyen, teológiai dogmatikai ellentmondásokkal terhelt történeteket (amelyek Jézus vagy Isten földi megjelenéséről szóltak) akarta száműzni a közéletből, és ezzel az emberek elvesztették a mindennapi, „élő” Jézusba vetett hitüket, hiszen őt a reformáció felköltöztette a szellemi világba.²² Ebben a mesében Jézus nem távoli, nem transzcendens lény, hanem egy nagyon is valóságos, éhező és létező személy. „A protestantizmus talán nagyobb teológiai koherenciát teremtett azzal, hogy az ilyen történeteket leleplezte, de ezzel el is vette Isten földi jelenlétének az esélyét”.²³

A másik rétege a történetnek jóval húsbavágóbb: ezidőtájt erősödött meg ugyanis a fiatalok ellenállása a szülők által kijelölt férjjel/feleséggel szemben, ami gyakran vallási színezetet kapott.²⁴ A történetet felfoghatjuk úgy is, hogy Jézus valójában megkérte a pék lányának a kezét; a pék lánya pedig nem a megfelelő döntést hozta, ezért kellett bűnhődnie. Ebben a narrációban Jézus a radikális, fiatal választást jeleníti meg, akitől a házassági ajánlat elfogadása nem feltétlenül tűnik csábító gondolatnak. Ophélia ugyanígy két tűz közé kerül: egyrésztől apja egyértelműen ellenzi, mi több, Hamlet ellen hangolja lányát, míg Hamlet, a wittenbergi diák a forradalmian új világnézet alakja.²⁵ Ebben a helyzetben pedig nem lehetett jó döntést hozni: „az apjának való engedelmesség tönkretette a jövőjét, de egy olyan társadalomban, amelyik egy lánytól feltétlen engedelmisséget várt el, a lázadás sem jelentett volna megoldást”.²⁶ Ophélia így vált bagollyá, amely a korabeli felfogás szerint sötétséget, törött szexuális életet jelentett.

Ophélia egy másik – elsőre – érthetetlennek tűnő sora a következő: Hogy ismerem én meg /

¹⁹ Chapman A., Alison: Ophelia's „Old Lauds”: Madness and Hagiography in Hamlet, pp. 111-135. Medieval & Renaissance Drama in England, Vol. 20, 2007 pp.11-112., továbbiakban: Chapman: Ophelia's...

²⁰ uo. 114. o.

²¹ uo. 114. o.

²² uo. 116-117. o.

²³ uo. 114. o.

²⁴ uo. 116. o.

²⁵ uo.: 117. o., azt pedig, hogy Hamlet a szimbolikus Wittenbergben tanul, magától Claudiustól tudjuk: „Mi célod illeti / Hogy Wittenbergbe visszamenj tanulni / Ez óhajtásunk ellen van nagyon” (I. felvonás, 2. szín)

²⁶ uo. 118. o.

Hív szerelmed mástól? / Pörge kalap-, botja-, /S fűzött sarujáról. (IV. felvonás, 5. szín)

Ha jobban megvizsgáljuk, Ophélia ezen mondata is felidézi a vallási ellentétektől és nehézségektől terhelt XVII. századot.

Ophélia leírásából a jellegzetesen saruban, bottal és kalappal ábrázolt Szent Jakabra ismerhetünk, aki a zarándokok védőszentje volt.²⁷ Maga a „hogyan ismerem én meg a hív szerelmed mástól?” kifejezés pedig egy korabeli balladából, az „*Our Lady at Walsingham*” származik, amely balladának a története szerint egy elhagyott férfi a zarándokútra indult kedvese után ered a Mária-kegyhelyéről ismert Walsinghambe.²⁸

A balladára, annak helyére és a zarándoklatra utalás mind-mind olyan történelmi változásokról tudósítanak, amelyek még keserűbbé tehetek egy korabeli nőt. Miért jelentős a zarándoklás? Miért utal erre örülten Ophélia?

Mint az a ballada történetéből is kiderül, egy nő számára – ha valamiért nem volt elégedett az életével – legalább a zarándoklat kilátása megadatott, ha más nem, elméleti lehetőségként. Tudvalévő, hogy a középkor folyamán számtalan zarándokút hálózta be Európát, amelyek teljesítésére az Egyház kifejezetten buzdította a híveit.²⁹ Ráadásul a balladának rengeteg elterjedt változata volt: sokukban éppen a férfi hagyta el a szerelmes nőt, és a nő vált zarándokká. De ezekben a példákban a nő egy aktív, cselekvésre kész szereplő, mintsem egy otthonülő és passzív szereplő.

A hitújítás színrelépésével azonban ez is megváltozott: az ismert kálvinista egyszerűség jegyében az új vallás elvárta, hogy az emberek megtakarításaikat ne fölösleges utazásokra, hanem tényleges, értelmes, otthoni dolgokra költse.³⁰ Ezzel gyakorlatilag megszűntek a klasszikus, középkori zarándokútvonalak, és ez otthonmaradásra kényszerített mindenkit (a protestáns világban mindenképpen). Mindez kiválóan magyarázza Ophélia mondatát: egy zarándokút segítségével talán kiszabadulhatott volna a sötét helsingőri közegből, sőt, Hamlet után eredhetett volna Angliába. Az új szokások és az új vallási elvárások azonban ezt lehetetlenné tették számára.

Önmagában a Walsinghamre való utalás is szimbolikus. Walsingham a kor egyik leghíresebb kegyhelye volt, amely Szűz Máriának állított emléket; tehát egy nőnek. A kegyhely egy gazdag özvegy, Richeldis látomására épült meg a XI. században, és „új Názáretként” lett ismert a köznép körében.

Az „új Názáret” azonban „alig” 300 évet élt meg: 1537-ben ugyanis VIII. Henrik egy, a monostorból indult lázadást követően elpusztította.³¹ Ez egybeesett a reformációnak azzal a törekvésével is, hogy a képi, tárgyi ábrázolásokat igyekeztek „elvenni” a nőktől, és a kegyhelyeken férfidominancia kezdett érvényesülni, és a női princípium eltűnt a spiritualitás közegéből.³² Felismerhetjük továbbá azt a tendenciát, amelyről az előbb már esett szó: mégpedig a kézzelfogható tárgyak eltűnését. Ahogyan Jézus szerepe tarthatatlanná vált egy egyszerű pékségben, úgy a díszes, valóban megfogható, és a korabeli embernek biztonságot nyújtó tárgyak szerepe is minimálisra csökkent a hitújítás idejében.³³ Ophéliának immár nemcsak arra nincs meg a lehetősége, hogy zarándokoljon: az az út is elzáródik előtte, hogy – ha még csak egy szoborból készült szenthez is – segítségért forduljon.

²⁷ uo. 125. o.

²⁸ uo. 126. o.

²⁹ A zarándoklat mögött kulturális ok állt: a középkor nyomorúságos valóságából egyedül a katolikus egyház és Krisztus jelentette a kiutat a halandó ember számára. De Krisztus testének, „életének” a színhelye, a Szentföld a pogányok kezén volt, így az Egyháznak más helyeket kellett „produkálnia”, ahol az emberek találkozhattak Jézussal, Szűz Máriával, vagy legalább valamelyik szent ereklyéjével. Így szaporodtak el a különböző szentélyek, szentek emlékhelyei, amiket az emberek elképesztő mennyisége látogatott: a híresebb helyeken naponta (!) tízezer ember is megfordult. Gray, Martin: *Pilgrimage in Medieval Europe: The Pre-Christian Origins of European Pilgrimage* https://sacredsites.com/europe/pilgrimage_in_medieval_europe.html (2016. november 19.)

³⁰ Chapman: *Ophelia's...* uo. 127. o.

³¹ uo.: 127. o.

³² uo.: 128. o.

³³ uo.: 128. o.

IV. Az öngyilkosság

Mindannyian tudjuk, hogy Ophélia története öngyilkossággal, és egy ellentmondásos temetéssel végződik: sokan azonban nem is sejtik, hogy a történetnek ezt a részét is mennyire behálózza a korabeli jog. Először is Ophélia öngyilkosságának a körülményeit kell megvizsgálnunk: erről azonban objektív képet nem kapunk, hiszen azt csak Gertrúd leírásából ismerjük, abból azonban nem derül ki, hogy baleset vagy tiszta öngyilkosság történt-e.

„Egy fűzfa hajlik a patak fölé, / Mely szürke lombját visszatükrözi. / Ahhoz vivé ő eszelős füzérit: / Csalán-, kakukfü-, torna-, kosborát / (Ezt pásztorink durvábban nevezik, / Holtember-ujjnak szűz leányaink). / Ott egy behajló ágra koszorúját / Függesztené, s amint kapaszkodik, / Egy gonosz ág letört; s ő maga is / Gyom-ékszerével a siró folyamba / Zuhant alá. Ruhája szétterülve / Mint habléányt tartá fenn egy korig; / Miközben régi nótákból danolt, / Mint ki nem is gyanítja önbaját; / Vagy oly teremtmény, ki a víz-elem / Szülötte és lakója. Csakhamar / Azonban ittas és nehéz ruhái / Dallam köréből levonák szegényt, / Sáros halálba.” (IV. felvonás, 7. szín)

Az elbeszélés első részében tehát a „gonosz ág” letörése még színtiszta balesetnek tűnik, ám az ezt követő események inkább az öngyilkosság megtörténtét támasztják alá: a vízben maga merült el, és semmi nem utal arra, hogy ő maga bármit is megtett volna ennek elkerülése érdekében, holott gyaníthatóan a természetes életöszton ezt diktálta volna. Ebből a perspektívából szemlélve azonban mindjárt annak eldöntése sem egyértelmű, hogy pontosan mivel is állunk szemben.

Ebben a pillanatban ütközünk bele abba a kérdésbe is, hogy miként vélekedett a korabeli (jog)felfogás az öngyilkosságról. Hogyan közelített az Egyház egy megtörtént öngyilkossághoz?

Az Egyház a maga részéről határozottan elítélte az öngyilkosságot, sőt, a teológusok jelentős része (Richard Greenham, Richard Gilpin, maga Luther Márton) egyenesen a Sátán beavatkozásának tartották.³⁴ De már a korábbi keresztény gondolkodók is egyértelműen természetellenesnek ítélték: Szent Ágoston kategorikusan leírta, hogy az öngyilkosság kizárja az üdvösség elnyerését, Aquinói Szent Tamás pedig nem csupán Isten elleni erkölcsi bűnnek tartotta azt, hanem egyértelműen természet- és közösségellenesnek.³⁵ Ez a felfogás jelenik meg a temetési ceremóniát vezető pap hangjában is: „S ha egy parancsszó rendet nem zavar, / Beszenteletlen várná e gödörben / Ama vég-harsonát: imák helyett” (V. felvonás, 1. szín)

A pap szavaiból egyértelműen kiderül, hogy amennyiben rajta múlna, Ophélia nem kapta volna meg tőle az általánosan kijáró végtisztességet („beszenteletlen várná e gödörben”). Mégis mi volt az a „parancsszó” mely „rendet zavart”? Hogy kerülhetett sor mégis Ophélia temetésére?

Itt kell a kánonjog fölé épülő világi jogra kitekintenünk.³⁶

Michael MacDonald tanulmánya kiváló képet ad erről a kérdéstről.³⁷ Öngyilkosság esetén a következőképpen minősíthették az elkövető tettet: 1) *felo de se* 2) *non compos mentis* 3) balszerencse (baleset). A *felo de se* azt jelentette, hogy az elkövető tiszta elmeállapotú volt, ezért bűnösnek minősül az öngyilkosságban, ami egyet jelentett azzal, hogy a vagyona a királyé lett, katolikus szertartásra pedig nem volt jogosult. *Non compos mentis* esetében az elkövetőt örültnek minősítették, elkobzásra nem került sor, és egyedi mérlegeléstől függően római katolikus szertartásra sor kerülhetett.³⁸

³⁴ Smith, Barbara: Neither accident nor intent: contextualizing the suicide of Ophelia, pp. 96-112. South Atlantic Review, Vol. 73, No. 2. 2007, 102. o., továbbiakban: Smith: Neither accident...

³⁵ uo.: 103. o.

³⁶ A kánonjog és a világi jog (angol) kapcsolatára további olvasásra érdemes: Helmholz, H. Richard: Conflicts between Religious and Secular Law: Common Themes in the English Experience, 1250-1640, pp. 707-728 Cardozo Law Review, Vol. 12., 1991. Ebből kiderül, hogy a világi jog és a kánonjog (és azok képviselői) harmonikusan együttműködtek, a kánonjog pedig elismerte a világi jog primátusát: erről árulkodnak a pap szavai is, hiszen ebben az esetben a parancsszó maga a világi jog, ezért beszélhetünk a „kánonjog fölé épülő világi jogról”.

³⁷ Macdonald, Michael: Ophelia's Maimèd Rites, pp. 309-317. Shakespeare Quarterly, Vol. 37, Issue 3. 1987. pp.309-317 Vol. 37, No. 3 (Autumn, 1986)

³⁸ uo.: 310. o.

Ebből tehát joggal következtethetünk arra, hogy Ophélie esetében – tudatában a korábbi színekben előadott mondatainak – egyértelműen a non compos mentis esetét kellett megállapítani. Ez azonban közel sem ennyire nyilvánvaló: a korabeli joggyakorlatot megvizsgálva MacDonalddal arra jutott, hogy 1487 és 1660 között mindössze az esetek 1.6%-ában született „non compos mentis” ítélet. Ezt szinte kizárólag a tehetősebb, nemesi családból származók kaphatták meg – mindenki más a balszerencsére hivatkozással igyekezett elkerülni a felo de se-vel járó szankciókat és társadalmi megvetést.³⁹

A felo de se két okból is nagy népszerűségnek örvendett: egyrészt, megfelelt a királyi hatalomnak, hiszen az ennek köszönhetően többletbevételhez jutott; másrészt a vitás eseteket elbíró esküdszéket túlnyomó többségben alacsony státuszú, köznapi emberek alkották, akik osztották a népi megítélést, hogy az öngyilkosság (a fenti teológusok véleményének megfelelően) egyenesen ördögi tett.⁴⁰ Mindez annak ellenére alakult így, hogy maga a jogi szabályozás meglehetősen szigorú követelményeket támasztott a felo de se ítélethez: egyrészt az öngyilkossághoz – a gyilkosság analógiájára – előre megfontolást és hidegvérrel való ölést kívánt meg, másrészt pedig egyértelműen tiszta elmeállapotot.⁴¹

A vízbefulladás ezidőtájt gyakori öngyilkossági ok volt, a XVIII. századig a második legelterjedtebb, a nők körében pedig egyenesen a legelterjedtebb. Ennek ellenére a vízbefulladás a leggyakrabban szintén felo de se-nek ítélték, és csak a legritkább esetben eredményezett felmentést az örültség. Ez olyannyira látványos, hogy Macdonald több olyan ítéletet is talált, amelyben az esküdszék kinyilvánította az illető örültségét és a felo de se-t.⁴² Mindezekből Macdonald arra következtet, hogy Gertrúd elbeszélése inkább a véletlen balesetként igyekszik feltüntetni Ophélie halálát, és így nyerhetett – legalábbis egy minimális – végtisztességet az Egyháztól.

Ophélie történetének és ilyesféle való halálának nem csekély szerepe van a Hamlet összetett rendszerében: megmutatja és átélhetővé teszi nekünk azt a disszonanciát, ami az öngyilkosság és az örültség korabeli felfogása és ezeknek a felfogásoknak a tarthatatlansága között áll fenn. A Hamlet születésének idejében kezdett elterjedni a gondolat, hogy az öngyilkosságot nem sátni, sokkal inkább emberi tettek okozzák és a társadalomnak nem megvetnie, hanem megelőznie kell az ilyen cselekményeket. Barbara Smith két korabeli gondolkodót emel ki, akik szót emeltek az öngyilkosság elítélése ellen. Egyikük John Sym lelkipásztor volt, aki különbséget tett az egyszerű öngyilkosság és az örültségből elkövetett öngyilkosság között, „embertelennek” nevezve azokat, akik utóbbit elítélték, és sokkal inkább velük való együttérzést követelt.⁴³ Egy másik radikális gondolkodó, Robert Burton a következő mondatokat vetette papírra 1621-ben: „Mindazok, akik erőszakért kiáltanak olyan felebarátaik ellen, akik mint kapitányától megfosztott hajó, elveszítve minden normát és értelmet magukban, örültségükben vagy melankóliájukban nem tudják, hogy mit tesznek, megérdemelnék, hogy hajójuk sziklának vagy partnak ütközzék, és hajótörést szenvedjenek”⁴⁴

Hogy még hangsúlyosabbá tegye a kérdéskört, Hamlet védekezéseként Shakespeare a főszereplő szájába is adja az „örült elmére” való hivatkozást – mai fogalmainkkal élve, mint büntethetőséget kizáró okot. Így magyarázza ugyanis a Laertes ellen elkövetett bűneit: „Amit tevék, / Mi durván verte föl természeted, / Becsületed s botránkozásodat: / Kimondom itten: örültség vala. / Vagy Hamlet az, ki megbántá Laertest? / Hamlet soha! mert Hamlet, ha magán- / Kívül ragadva, mikor ő nem ő, / Bántá Laertest: nem Hamlet tevé azt, / Hamlet tagadja. Hát ki tette más? / Az örültsége.”

Barbara Smith így foglalja ezt össze: „Amennyiben az örültség felment az emberölés alól, akkor értelemszerűen az öngyilkosság alól is. A „halványra betegítő gondolat”, valamint a „tudat”

³⁹ uo.: 310. o.

⁴⁰ uo.: 311. o.

⁴¹ uo.: 311. o.

⁴² uo.: 311-312. o.

⁴³ Smith: Neither accident.. 108. o.

⁴⁴ uo.: 109. o.

amely „mindannyiunkból gyávát csinál” nem működött Ophélia elméjében halálának pillanatában. Hamlet ezzel fejezi ki a mű tanulságát. Az örültség, mint „cselekvő”, megfoszt a büntől, és ártatlanná teszi az ettől sújtott személyt”.⁴⁵

Ez tehát megmagyarázza, hogy Gertrúd miért igyekszik balesetnek beállítani Ophélia halálát, sőt, azt is, hogy Ophélia – valószínűleg – miért igyekezett balesetként megrendezni a halálát. Ám ha meg van rendezve, abból értelemszerűen következik, hogy mégiscsak meg akart halni: a kérdés az, a kérdés az, hogy milyen okot találunk a nyilvánvaló fájdalomán kívül arra, hogy Ophélia öngyilkos akart lenni?

A válasz pedig kézenfekvő lesz: mégpedig a bosszú. Ez ugyan nem tűnik jogi kategóriának (illetve jogilag relevánsnak), de érezhetően nincs is annyira távol tőle. Az ezzel kapcsolatos „kettős mércét” dolgozza fel Sarah Gates.⁴⁶

Abból a tényből kell kiindulnunk, hogy a Hamlet egy bosszúdráma: Hamletet a bosszú mozgatja és az ennek való megfelelés a dráma központi eleme. Hamlet mégis miért vár olyan sokáig ezzel?

Ennek jogi vonatkozása is van. Az Erzsébet-korra szétszakadt a bosszú társadalmi és jogi megítélése. Társadalmilag nemhogy elfogadott, de kifejezetten kívánatos volt: ez még az angolszász törzsi jogon alapult, amely szerint a megölt rokonért a vétkes család vagy személy pénzben vagy „vérben” fizetett, helyreállítva ezzel a sérelmet.⁴⁷ Csakhogy a központi váló királyság nem hagyhatta, hogy a bűncselekményekben magánszemélyek tegyenek igazságot. Ennek nyomán az emberölés központilag üldözött bűncselekmény lett, amelyet királyi kegyelemben lehetett részesíteni – az előre megfontoltan, aljas indokból elkövetett emberölés alól azonban nem volt királyi kegyelemnek helye, márpedig a bosszút ilyennek tekintették.⁴⁸ Hamlet alakjának tehát úgy kell viselkednie, hogy eleget tegyen a közösség elvárásainak (a társadalmi nyomásnak), de a királynő tetszését is elnyerje (jogilag védhető legyen).

Hogyan tudja ezt a kettőt Hamlet összeegyeztetni, miközben négy ember halála is a lelkén szárad (Polonius, Rosencrantz és Guildenstern, Claudius)?

Polonius megölését – modern büntetőjogi terminológiával – tévedésként lehet felróni (nem tudta, nem is kellett tudnia, hogy a lepel mögött Polonius rejtőzik). Az angol jog is ismerte az aberratio ictust: ha egy valakinek szánt „halál” másra sújtott le, az elkövető attól még elkövető maradt: így Rosencrantz és Guildenstern haláláért Claudius felel, hiszen az ő halálukat okozó levél Hamletnek volt szánva.⁴⁹

De mit tegyen Hamlet Claudius-szal? Ha előre megfontoltan megöli, akkor jogilag egyértelműen bűnös. Amíg azonban nem öli meg, addig nem teljesíti a kötelességét.

Ennek a feloldása a dráma végkifejlete: Hamlet ugyanis akkor öli meg Claudius, amikor kiderül, hogy a király tú hegyével meg akarta őt mérgezni; így aztán „jogos védelemben” volt ellene. Hamlet megtalálta azt a szürke zónát, amely mind erkölcsileg, mind jogilag védhetővé teszi a magatartását.

Hogyan kapcsolódik ez Ophéliához? Mit kellene neki megbosszulnia? Akárcsak Hamlet apját, az övét is megölik: méghozzá nem is akárki, hanem éppen az a személy, akihez mély érzelmek fűzik. Éppen az a személy, aki egy reménybeli király, és éppen az, aki érthetetlen módon hátat fordít neki.

Van-e reális lehetősége Ophéliának kikelni a „tenger fájdalom ellen”? Van-e lehetősége aktív módon befolyásolnia a saját jövőjét? A válasz elég egyértelmű: nincs.

Ophéliának egyetlen értéke és vagyona – a korabeli felfogásnak megfelelően – a teste. Ophélia történetét végigkísérik először apjának és bátyjának, majd Hamletnek az atyáskodó

⁴⁵ uo.: 109. o.

⁴⁶ Gates, Sarah: Assembling the Ophelia fragments: gender, genre, and revenge in Hamlet, pp. 229-247. Explorations in Renaissance Culture, Volume 34, Issue 2 2008

⁴⁷ uo.: 235. o.

⁴⁸ uo.: 235. o.

⁴⁹ uo.: 236. o.

figyelmeztetései testének tisztán tartásáról, vagy az asszony szerelmének rövidségéről tartott szurkálódások. Ophélia teste pedig a legitimációról szóló fejezetben már említett módon egy leendő királynéi test, sőt: nem kizárt, hogy már egy magzaté is. Ophélia teste ugyanúgy bekerült a politikai körforgásba, ugyanúgy egy legitimációs jogalapot teremthet a királyság birtoklására, mint Claudius számára Gertrúd feleségül vétele.⁵⁰

Gertrúd a következőket mondja Ophélia temetésén (virágot hintve): „Kedvest a kedvesnek: Isten veled. / Reméltem, Hamletemnek nője léssz, / Azt gondolám, nászágyadat vetem meg, / Nem sírodat hintem, kedves leány.” (V. felvonás, 1. szín)

Mindezek „nem csak a személyes fájdalmat és gyászt fejezik ki, hanem egy királyi női test politikai temetésére is utalnak”.⁵¹

Hogyan tud tehát Ophélia – női alakban – a leghatékonyabban bosszút állni a neki okozott sérelmeken? Hogyan tudja mindebből a paranoiássá váló politikai közegből kivonni magát?

A válasz nem is lehetne egyértelműbb: az öngyilkossággal. Csakhogy az öngyilkosság – a fentebb kifejtettek szerint – bűn, és mindenféle megvetéssel jár. Így jut el Ophélia a balesetnek tűnő öngyilkossághoz, amely egyszerre szándékos és véletlen. Ophélia ugyanúgy egy szürke utat talált az erkölcsi és a jogi megvetés között, és furcsa halálával bosszút is állt a rajta ért sérelmeken, miközben kétségtelen jóval kevesebb eszköz volt a kezében, mint Hamletnek.

V. Konklúzió

Az előzőekben láthattuk, hogy Ophélia személyének a Hamletben rengeteg árnyalata van, amelyek ráadásul szorosan kapcsolódnak a korabeli társadalomhoz és jogfelfogáshoz. Kiinduló téziseinket részletesen körüljárva bebizonyítottuk, hogy Ophélia cselekményei mind politikai, legitimációs, mind vallási, jogi vonásokkal rendelkeznek, és alapvetően befolyásolják a szerepét. Véleményem szerint azt is sikerült igazolni, hogy a Hamletből nem csupán a főszereplők (Hamlet, Claudius, Gertrúd), hanem más résztvevők tetteit is érdemes a jog szemüvegén keresztül vizsgálni. Végezetül pedig remélem, hogy ez az elemzés egy jó példája annak, hogy hogyan lehet egy irodalmi művet, annak kontextusával együtt jogilag elemezni és abból ilyen szempontból jelentős következtetéseket kiszűrni.

⁵⁰ uo.: 231. o.

⁵¹ uo.: 234. o.